

УДК 37.014.22 (477) "184/186"

Людмила ІВАНОВА,
кандидат історичних наук,
доцент Київського
Національного
педагогічного
університету
ім. М. П. Драгоманова

УКРАЇНСЬКЕ ПРОСВІТНИЦТВО В КОНТЕКСТІ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ТЕОРІЙ У 40–60-х РОКАХ XIX ст.

середині XIX ст. хвиля просвітницької діяльності української інтелігенції стає першорядною і найважливішою формою національного відродження. Суспільно-політичні діячі дедалі більше усвідомлюють аксіому, що рівень розвитку освіти соціуму, нації є показником і ступенем його культури, цивілізаційного поступу в цілому. Розуміння цієї проблеми існувало в середовищі української освіченої еліти ще на початку XIX ст., у перших політичних програмах і нелегальних українських гуртках та організаціях: зокрема, в Товаристві об'єднаних слов'ян, Кирило-Мефодіївському товаристві, де просвітництво відіграло роль важливого чинника перетворення всього соціального і політичного життя не лише українського, а й інших народів східної Європи.

У 60-ті роки XIX ст. ідея просвітництва розвинулася: на неї покладається значна місія відродження історично-державотворчого процесу. У вітчизняній історіографії, проте, проблема просвітництва цього періоду вивчалась в основному в ракурсі значення освіти чи педагогічної думки для рівня навчання у середніх і вищих навчальних закладах. Досить ґрунтовно висвітлено в історичній літературі питання щодо значення і ролі найвизначніших центрів освіти та відомих педагогів, таких як Київський чи Харківський університети, роль студентства у визвольному русі Російської імперії, роль передових представників освіти і науки [1].

Проблема освіти і просвітництва набула актуальності на європейському континенті з середини XVIII ст. щодо представників не тільки привілейованих вищих верств суспільства, а й соціальних низів. Європейські просвітителі XVIII ст. Вольтер, П. Гольбах, Ш. Монтеск'є, К. Гельвецій, Д. Дідро, Й. Г. Гердер, вітчизняні – Г. Сковорода, В. Каразін, Я. Козельський, П. Лодій та інші вважали, що через просвіту можна подолати невігластво, жорстокість, насильство, соціальну експлуатацію, забобони, стану упередженість; натомість вона сприятиме формуванню вищих моральних якостей, гармонізації суспільних та виробничих стосунків. У XIX ст. проблема набула нових якісних форм, змісту і значення. Освіта розглядалась тепер не як засіб морального виховання аристократії й гармонізації соціальних відносин, а як засіб самоусвідомлення, самоствердження і самореалізації соціально повноцінної спільноти, тобто політично зрілої нації. Вона мала виконати важливу роль у процесі державотворення.

Серед головних завдань національного руху, особливо у бездержавних народів, – по-перше, вивчення й утвердження національної мови, яка є індикатором автотонності та національної ідентичності в усіх галузях життя; по-друге, відтворення історичного минулого народу, щоб утвердити безперервність існування нації в часі та просторі; по-третє, створення широкої мережі та ієрархії навчальних закладів. Після вирішення цих завдань, як зазначає Г. Касьянов, створюються умови для

© Л. Іванова, 2006

реалізації наступного етапу процесу державотворення та формування модерної нації. Зокрема, це формування політичних партій, вироблення відповідних програм дій, створення системи державних органів управління, формування економіки за принципом національної доцільності та вигоди [2].

Європейські теоретики та керівники національних рухів XIX ст. надавали просвітництву особливого значення. За їх переконанням, воно мало допомогти ремісникам, селянинові, купцеві, лікареві, чиновнику подолати регіональність у самосприйнятті й сприяти формуванню загальнонаціональної свідомості соціуму, тобто виконати цементуючу роль у згуртуванні народу під єдиними національними знаменами, зберегти його єдність навіть при втраченій державності внаслідок політичної інкорпорації чи анексії у попередні часи.

Цікавими в цьому плані є міркування Ж.-Ж. Руссо. У праці «Роздуми про уряд Польщі», написаній у 1772 р. з приводу першого поділу Речі Посполитої, він переконував поляків у доцільності створення «всеохоплюючої програми національної освіти», вважаючи освіту важливим і необхідним гарантом самозбереження народу, його виживання в Російській імперії. Тільки за умови існування й чіткої реалізації програми національної освіти, за Руссо, «жоден поляк ніколи не стане росіянином, я гарантую: Росія ніколи не поневолить Польщу» [3].

Німецький просвітителі XVIII ст. Й. Г. Гердер першим поставив знак рівності між культурою й освітою та надав їй статусу вершини цивілізаційного розвитку нації. Ним створено цілісну теорію культурного націоналізму, в основі якого – принцип спадковості знань від індивіда до сім'ї, від сім'ї до роду, від роду до громади, від громади до нації в цілому, а від неї – до інших націй. Першочергового значення Гердер надавав передачі знань про мову і їх практичне застосування через навчання й удосконалення мови за принципом ін-

дивід-рід-народ-суспільство; кожна ланка у цьому ланцюгу здобуває нові знання про себе, оточуючий світ, піднімається на вищій щабель розуміння різних явищ і процесів життя. «Кожен індивід... навчався, щоб здобути освіту, а тому завжди зарані отримував частку зі скарбниці думок своїх предків і по своєму передавав їх далі» [4]. Знання про мову, культуру, традиції, історію через окремих індивідів переймають громади і зрештою все суспільство. Розглядаючи мовний аспект в освітньо-культурному розвитку соціуму, німецький мислитель доходить висновку, що знання і просвіта цементують суспільство в націю [5]. Крім того, він стверджував, що переймати досвід, знання і навчатися одному народові в іншого необхідно, бо саме це є запорукою розвитку [6].

Поряд із цим Й. Гердер категорично відкидає можливість панування однієї нації й культури над іншими. Він виступав за рівноправність, рівнозначність культури кожного народу, нації незалежно від ступеня її політичного, економічного, культурного розвитку. Збереження й розквіт культурного надбання нації, на переконання вченого, може забезпечити держава, тож існування державно-політичних утворень є необхідною умовою нормальної життєдіяльності кожної автентичної культури [7].

Теорія культурного націоналізму Й. Гердера знайшла послідовників у Центральній та Південно-Східній Європі. Серед них такі яскраві особистості, як С. Лінде, Ю. Рибай, В. Копітар, Д. Обрадович, В. Караджич, П. Шафарик, Х. Смолер, Ф. Казінци, П. Хелендровський. Вони зробили значний внесок у розвиток мовознавства і створення літературної мови своїх народів – чехів, словаків, поляків, лужицьких сербів, угорців, болгар. В епоху національного відродження ідеї Гердера здійснили революцію у мовознавстві, особливо серед слов'янських народів.

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. одна за одною виходили філологічні праці, підручники з гра-

матики, словники, публіцистичні твори з мовної проблематики в Сербії, Болгарії, Польщі, Чехії, Словаччині, Греції, Угорщині. Спільною рисою ідейного спрямування цих праць була важливість вивчення й удосконалення національної мови, а також виховання таким чином національної самосвідомості [8].

У першій половині XIX ст. на Європейському континенті відбулися суттєві зміни в суспільному та економічному житті народів і держав. Аграрна епоха поступалася місцем індустріальній [9]. Ці зміни мали колосальний вплив на характер суспільного мислення, психологію та формування новітніх ідеологій та концепцій національного будівництва. Відповідно відбулися корективи і в теорії просвітництва. Індустріалізація потребувала суцільної грамотності населення і спеціальної професійно-технічної освіти [10]. Відтепер всеохоплююча освіта ставала компонентом у справі самореалізації, самовідтворення й утвердженні нації в цілому.

У 1841 р. німецький просвітитель, учений, політик і державний діяч Ф. Ліст у праці «Національна система політичної економіки» запропонував розглядати й оцінювати освіту й науку як головну продуктивну силу національного і суспільного розвитку людства, а тому закликав німецький уряд взяти освіту під свою опіку, не шкодувати коштів і витрат на навчання й виховання майбутнього покоління, бо це передбачає «розвиток і живлення майбутніх національних продуктивних сил» [11]. Ф. Ліст бачив пряму залежність економічного й політичного зростання держави від інтелектуального розвитку всього народу. Його доктрина про формування й історичний поступ модерної нації та держави отримала широке визнання й практичне застосування серед лідерів національно-визвольних рухів на теренах Європи XIX–XX ст. [12].

В Україні нові просвітницькі ідеї Й. Г. Гердера, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Па-

лацького, П. Шафарика, В. Караджича, Ф. Ліста, ймовірно, були також добре відомі. Проте український національний рух XIX ст. був «затиснений» між, з одного боку, польським національно-визвольним рухом, його теорією про «польськість» українських земель, а, з іншого, – російською централізаторською політикою та її офіційною ідеологією про беззаперечну етнічну єдність «малоруського» народу з російським. Отже, українцям відмовляли в самостійному історичному поступі, прив'язували до історії, території, культури сусідніх народів і держав. Навіть російські демократи здебільшого дотримувалися офіційної думки, зокрема В. Белінський писав: «Объединившись навеки с единокровной ей Россией, Малороссия отворила для себя двери цивилизации, просвещения, искусства, науки, от которого доселе непреодолимою преградою соединял ее полудикий быт ее»; «литературный язык малороссов должен быть язык их образованого общества – российский язык» [13].

Таким чином, перед українськими інтелектуалами XIX ст. стояли досить складні завдання, без вирішення яких неможливо було окреслити перспективи національного майбуття: питання етногенезу та національної ідентичності населення, що проживало між Дніпром, Десною, Дністром, Бугом і до Вісли; питання лінгвістично-філологічної специфіки мови цього народу; питання історичної автохтонності.

Погляди європейських мислителів на освіту вже в другому десятилітті XIX ст. намагалися втілити в життя на західних українських землях члени Перемишльського товариства галицьких священиків. У 1818 р. український уніатський митрополит М. Левицький домігся від австрійського уряду дозволу на запровадження української мови у початковій школі Галичини. Крім того, під контроль уніатської церкви перейшла уся початкова освіта в місцевостях, де компактно проживало українське населення краю. Як резуль-

тат, у 1832 р. в Галичині функціонува-ло близько 400 українських початко-вих шкіл, у 40–50-х роках – майже 1000 навчальних закладів нижчого рів-ня [14].

Відповідно українські уніатські свя-щеники дбали про забезпечення шкіл підручниками з української грамати-ки, читанками. Проте їх просвітниць-ка діяльність обмежувалась релігійним напрямом: вивчалися передусім цер-ковнослов'янські терміни і мовні зво-роти. А Й. Лозинський узагалі запро-понував використовувати в українській граматиці латинське «абеткадо», тобто латинські літери.

Наміри Перемишльського товари-ства викликали протест молодого поко-ління уніатських священиків, зокрема членів «Руської трійці». Розвиток осві-ти й літератури національною мовою вони розглядали як необхідну умову всього просвітницького руху в Галичи-ні, а у своїх поглядах спиралися на вчення видатних слов'янських просві-тителів і філологів Й. Добровського, Ф.-С. Метелка, П. Дайнка, І.-А. Берлі-ча, П. Шафарика та ін. Один із засно-вників «Руської трійці» М. Шашкевич надрукував критичну статтю «Азбука і абеткадо», де в контексті гердерової те-орії нагадав уніатському митрополиту, що мова народу є «показник внутріш-нього... духу, і ... зовнішніх ознак», а література, що базується на народній мові, є «відображення його [народу] життя, його способу мислення, його душі, отже, вона повинна зародитись, вирости з власного народу і зацвісти на тій же самій ниві» [15]. Відтак основна мета і завдання літератури – ши-рити освіту серед всього народу національною мовою [16]. Водночас позитив-них здобутків Перемишльського това-риства не варто ігнорувати: ним було закладено надійний фундамент почат-кової освіти в регіоні.

У Наддніпрянській Україні просвіт-ницька проблема була в центрі уваги багатьох громадських діячів, представ-ників науки, культури, освіти. Зокре-ма, український просвітник, дослід-

ник багатьох галузей науки – біології, хімії, метеорології В. Н. Каразін пер-шим спробував практично реалізувати ідеї просвітництва, відкривши у своєму маєтку школу для сільських дітей. Сподіваючись, що його вчинок стане прикладом до наслідування, В. Н. Ка-разін запропонував надати здібним, та-лановитим дітям селян підтримку у здобутті ними освіти в середніх та ви-щих навчальних закладах і звільнити їх від кріпосної залежності. Разом із особистою свободою вчений обіцяв на-дати їм землю у довічне користування без викупу. Однак уряд та місцеві чи-новники заборонили В. Н. Каразіну проводити, за їх оцінкою, «небезпеч-ний і шкідливий експеримент»* і при-грозили йому адміністративно-право-вим покаранням.

Поширення освіти не входило в інте-реси бюрократів імперії. Особливо гні-точим було становище початкової осві-ти: зі 188 чол. навчався лише один [17]. На початку XIX ст. 31 місто України не мало жодного навчального закла-ду, в середині століття існувало тіль-ки 1300 початкових шкіл [18], де рі-вень навчання не піднімався вище чи-тання Псалтиря й елементарної лічби. Навіть у 70-х роках XIX ст., коли шкільній справі почали надавати біль-ше уваги, на кожну селянську дитину, що отримувала можливість навчатися, держава виділяла 4 копійки на рік, тобто фактично нічого [19].

Освітня сфера в Україні перебувала під суворим контролем Міністерства освіти, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства державних маєтностей та церковного відомства.

Будь-які спроби у першій половині XIX ст. окремих представників укра-їнської інтелігенції порушити просвіт-ницьку проблему перепинялись уря-довими указами чи прямими вказів-

*Освітню програму на селі В. Каразін про-понував провести одночасно з аграрною ре-формою, що передбачала, за його проектом, передачу селянам землі за викуп і ліквідацію кріпосницьких виробничих відносин.

ками через місцеві адміністративні установи. Проте це не могло скасувати й зупинити суспільну думку про необхідність та важливість розбудови народної освіти.

Уперше конкретну програму дій щодо запровадження національної системи освіти окреслили і намагались запровадити в дію члени Кирило-Мефодіївського товариства. Вони планували зробити обов'язковою початкову освіту для дітей селянства та міських низів.

За проектом М. Д. Білозерського передбачалося створити низку спеціалізованих ремісничих шкіл для юнаків козацького і селянського стану. Інший член цього товариства М. І. Савич першим в Україні запропонував зробити освіту обов'язковою і доступною для жінок. На його глибоке переконання, «майбутня доля жінок не може бути відокремлена від стану морального світу. Це завдання новітньої філософії. Без вирішення питання про участь жіноцтва, краси людського роду, в освітньому русі, не може бути ні політики, ні релігії, ні мистецтва» [20]. Особливо цікавим був проект В. М. Білозерського, в якому детально описано навчальний процес, методику викладання, фінансове і господарське забезпечення ремісничих шкіл [21], а також порушено питання виховання юнацтва за принципами християнської моралі. Автор проекту писав про необхідність пробуджувати розуміння практичної користі від знань, отриманих у школі, і зазначав, що поширення освіти в цілому серед народу «принесе без сумніву найсприятливіші плоди і пробудить громадянське почуття» [22]. Отже, у кирило-мефодіївців ішлося вже про надання ширших знань та підготовку кваліфікованих ремісничо-робітничих кадрів, яких потребувала епоха.

Освітні проекти й видавничі плани членів товариства знайшли підтримку серед старшого покоління українофілів – А. Метлинського, М. Максимовича, Л. Боровиковського, Г. Галагана, О. Селіна, О. Тулуба, М. Іванишина, П. Чуйкевича та інших відомих україн-

ських громадських і освітньо-культурних діячів. Зокрема, зі слідчих матеріалів щодо кирило-мефодіївців дізнаємося, що А. Метлинський запропонував М. Костомарову започаткувати видання україномовної серії книжок «Сільські читання», що містила б інформацію з історії України; планувалося надрукувати 110 примірників «Кишенькової книги для поміщика», 300 примірників «Українських переказів», «Літопис Самовидця», «Повість про український народ» П. Куліша, його роман «Чорна Рада», «Думки про історію Малоросії» М. Костомарова [23]. Таким чином, у другій половині 40-х років українські інтелектуали усвідомили необхідність пропаганди української ідеї, історії, мови, поширення яких передбачалося здійснювати через школи та університети Харкова і Києва. У листах П. Куліша до М. Костомарова в червні–вересні 1846 р. йшлося про доцільність викладання студентам історії українського народу [24].

Ці наміри братчиків неабияк непокоїли вищих царських чиновників. Під час допиту в квітні–травні 1847 р. заарештованих кирило-мефодіївців жандарми III відділення прискіпливо розпитували їх про освітні та видавничі плани: «Яким чином передбачалось розповсюджувати освіту серед селян і тим підготовляти народ до повстання?», «Хто і в якому дусі хотів писати книги для народу?», «На яку добру справу збирались вами гроші та на яких правах?». Шеф жандармів О. Ф. Орлов у секретному повідомленні Миколі I про розслідування справи кирило-мефодіївців зазначив, що вони «доходять до мрій про повернення часів колишньої вольниці і гетьманщини» [25], а програмний документ товариства – «Книгу буття українського народу» назвав шкідливою «революційною і комуністичною» теорією. Проте було вирішено не надавати їй широкого розголосу і приховати правдиву інформацію про політичний характер поглядів та намірів членів товариства [26].

Відмовилася влада і від репресивних заходів. «Сепаратистські» наміри кирило-мефодіївців були відомі лише вузькому колу чиновників. Микола I дав київському генерал-губернатору Д. Г. Бібікову розпорядження: ніде «не оговаривать причин» арешту українських педагогів, викладачів, літераторів [27]. О. Ф. Орлов вважав, що їх переконання не варто афішувати, щоб не спричинити «збудження умів і поширення небезпечної пропаганди» [28]. Загалом було вирішено розглядати діяльність київських українофілів, як своєрідний прояв регіонального патріотизму, старовини, приречений на забуття, а не як «початок модерного українського націоналізму» [29].

Наприкінці 50-х років ХХ ст. ідея освіти народу дедалі актуалізується і ставиться на один щабель із проблемою ліквідації кріпацтва в Російській імперії. Тепер до неї активно долучалася українська молодь Київського університету, яка гуртувалася у Чернігівське і Полтавське земляцтва. Так, студенти з Полтавщини майже всі були вихованцями Полтавської гімназії, де викладачами тривалий час були колишні кирило-мефодіївці – Білозерський, Пильчиков, відомий український етнограф, поет Боровиковський.

Тодішня Полтавська гімназія являла собою унікальний навчальний заклад, де працювали відомі прогресивні педагоги. Один із них – відомий історик і педагог О. Стронін. За спогадами сучасників, він не тільки добре викладав, а й умів проводити особливі бесіди, що виходили «за межі шкільної науки і навіть історичних монографій» [30]. «Початкова думка про дарову народну школу, – зазначав дослідник Г. Жураковський, – поступово видозмінючись, призвела до створення і недільних шкіл, і жіночого училища» [31].

24 вересня 1859 р. 17 студентів Київського університету звернулися до попечителя Київського навчального округу, відомого російського хірурга М. І. Пирогова з проханням про дозвіл на заснування безкоштовних недільних

шкіл для дітей київської бідноти. Його ініціатором був вихованець Полтавської гімназії Ф. Вороний. Його підтримали друзі та однодумці, теж колишні полтавчани – М. Драгоманов, Д. Кулябка, І. П'ятницький, Я. Бекман, В. Португалов, Л. Зеленський. Згодом М. Драгоманов писав про почин київських студентів: «У вересні 1859 р. я потрапив у гурток студентів, які заснували перші недільні школи в Росії»... «Я пристав з усім нашим полтавським гуртком до недільних шкіл, бо перша така школа [у Києві на Подолі] була відкрита нашим гуртком» [32]. М. І. Пирогов підтримав починання студентів і за його розпорядженням протягом осені 1859 р. та 1860 р. у Києві з'явилася значна кількість початкових навчальних класів, де освіту могли отримати діти, підлітки та ремісничка молодь.

Недільні школи росли як гриби після дощу. Студенти чернігівського земляцтва навесні 1861 р. організували при Київському університеті вже щоденну школу для дітей – мешканців Нового Строєння, Солом'янки і Протасового Яру [33]. Першу ж щоденну школу було відкрито ще В. Антоновичем на межі 1859–1860 рр. [34]. При школі проживали й учителювали відомі студенти-громадівці Т. Рильський, Б. Познанський, Баковецький, О. Стоянов, Білецький. Передбачалося, що школа матиме семирічний термін навчання.

Практична діяльність київської університетської молоді із заснування безкоштовних недільних шкіл стала прикладом для Полтави, Чернігова, Харкова, а згодом і Катеринослава, Ніжина, Одеси, де також широко розгорнулася просвітницька діяльність. На першу чверть 1862 р. на території Лівобережної, Слобідської та Південної України існувало понад 100 народних шкіл [35]. М. Драгоманов так охарактеризував настрої та прагнення тогочасної молоді й демократичної інтелігенції: «Найгарячіша наша думка була: чим-небудь і як можна швид-

ше заплатити мужику за те, що ми вигодувались і вивчилися за його рахунок» [36].

Полтавський громадivecь О. Кониський зазначав, що розширення мережі початкових шкіл сприятиме звільненню України від «невiгластва, темряви, забобонів, від неповаги до закону і до особистості, від хабарництва, від чиновницької неправди. Тож треба заводити більше народних шкіл, вчити народ на рідній мові, для того, щоб грамотність давалась легше, скоріше і залишалась прочною і корисною» [37].

Педагогічна практика поставила перед вчителями недільних шкіл низку нагальних питань: якою мовою вести навчання, за якими підручниками проводити уроки, яким предметам віддавати перевагу, де готувати вчителів для народних шкіл та ін. Згодом у Києві за сприяння М. І. Пирогова відкрили «Тимчасову педагогічну школу» з підготовки вчителів для народних шкіл.

Після опитування учнів щодо мови навчання більшість педагогів дійшли висновку, що це мусить бути українська, найуживаніша серед бідноти українських міст. Відповідно виникла потреба в україномовних підручниках. За цю нелегку справу взялися громадівці Києва, Полтави, Чернігова, Харкова й колишні кирило-мефодіївці, які після повернення із заслань утворили в столиці імперії Петербурзьку громаду. За короткий час було написано і надруковано «Домашню науку» К. Шейковського, «Арифметику» і «Правопис» О. Кониського, «Граматику» П. Куліша, «Буквар Южноруський» Т. Шевченка, «Читанку», де містилися оповіді з історії України та географії. Полтавські громадівці своїми коштами видали серію невеликих дешевих брошур-«метеликів» з оповіданнями Марка Вовчка, Г. Квітки-Основ'яненка, віршами Т. Шевченка і Л. Глібова.

Друкування україномовної книги, зокрема підручників, на початку 60-х років стало могутнім засобом поширення національно-культурних цінностей,

утвердження українців як автохтонної нації.

Рух за національну освіту на українських теренах непокоїв, з одного боку, польську аристократію і шляхетство в Україні, що мали величезні володіння з часів Речі Посполитої, а з іншого – центральну та місцеву імперську владу. Перші мали намір використати українське селянство та інтелігенцію у своїх змаганнях за відновлення польської держави в межах 1772 р., тобто до її поділів. Інші вбачали у просвітницькій діяльності української студентської молоді та інтелігенції замах на єдину і неподільну імперію, її територіальну цілісність. Тому проти української школи ополчились усі. Польська шляхта вимагала від київського генерал-губернатора заборонити використовувати у школах українську граматику П. Куліша й буквар Т. Шевченка, бо вони, мовляв, пропагують серед українського населення (особливо Правобережної України) різанину, гайдамаччину, революцію. Поезію Т. Шевченка, приміром, польське панство трактувало як «крик воронячого горла», «суміш крові й горілки», заклик до гайдамаччини, нібито український Кобзар «вмокав своє перо у кров» тощо. Водночас про своє обурення заявляв київський митрополит, оскільки просвітницька робота вийшла з-під його компетенції й церква втратила над нею контроль. Російська адміністрація, зі свого боку, вбачала у просвітницькому русі в Україні небезпеку сепаратизму: так, чиновники III жандармського відділення заявили, що реалізація мовної програми освітнього руху «неодмінно приведе до відділення Малоросії від Росії» [38]. Редактор «Московських відомостей» М. Катков поспішив заявити, що «малороси є чисто російський народ, корінний російський народ... Малоросійської мови ніколи не було і, не зважаючи на всі зусилля українофілів, досі немає», а «малоросійських шкіл... малоросійський народ не хоче, яких можуть бажати тільки закляті вороги російського народу» [39]. На його переконання, ук-

раїнські школи – не що інше, як провакація польських революціонерів та українофілів соціалістичної орієнтації. Позицію провідного офіційного публіциста підхопили київський генерал-губернатор М. М. Анненков, військовий міністр Д. А. Мілютін, шеф жандармів князь В. А. Долгоруков, жандармський полковник Н. В. Мезенцев (він з'ясував ситуацію в Києві та Харкові щодо безпеки поширення українофільства).

Єдиний спосіб змінити ситуацію імперські чиновники вбачали в рішучих адміністративних заходах. У листопаді 1862 р. вийшов циркуляр про закриття недільних шкіл. Наступний крок був здійснений у липні 1863 р. – це відомий циркуляр міністра внутрішніх справ П. А. Валуєва про заборону друкування «книг малоросійською мовою як духовного змісту, так і навчальних узагалі, призначених для першопочаткового читання народу» [40]. Деякий час дозволявся друк україномовних творів, які належали до галузі художньої літератури. Проте статистика показує, що динаміка друку української літератури була до-

сить сумною: у 1864 р. було надруковано 12 українських книжок, у 1865 р. – 5, у 1866 р. – жодної, протягом 1867–1870 рр. – по 2 книжки на рік [41].

З того часу починає діяти проект-програма, вироблена представниками III відділення, з «наводнення» краю (тобто України) дешевими російськими книжками, «поширення в народі грамотності, але, звичайно, не малоросійської, а російської», розширення міграційних процесів як засобу асиміляції. Головна мета дій уряду полягала в зменшенні українства як особіного народу. Автор програми барон Корф про це відверто писав: «книги, думки, звичаї, погляди, [...] великоросійські й малоросійські перемішуються, і ці два народи спершу порідняться, а потім і зіллються» [42].

Проте політичні проекти імперських сановників уже не могли зупинити національно-визвольний рух в Україні. Вони були тимчасовими перепонами на шляху утвердження української ідеї, яка, хоча й із труднощами, продовжувала розвиватися, нехай навіть через десятиліття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *История педагогики и современность*. – Л., 1970; *Днепров Э. Д. Н. И. Пиров* – зачинатель общественно-педагогического движения 60-х годов (1810–1881) // *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в.* – М., 1976; *Буданов-Владимирский М. Ф.* История императорского университета св. Владимира. – К., 1884. – Т. 1; *Багалей Д. И.* Опыт истории Харьковского университета: В 2 т. – Харьков, 1893; *Шип А. А.* Українська інтелігенція в XIX ст. – К., 1997; *Сергієнко Г. Я.* Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. – К., 1971; *Ткаченко П. С.* Учащаяся молодежь в революционном движении 60–70-х годов XIX ст. – М., 1978; *Борисенко В. Й.* Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. – К., 1980; *Ястребов Ф. О.* Революционные демократы на Украине. – К., 1960; *Tabis, Jan.* Polacy na uniwersytecie Kijowskim. 1834–1863. – Kraków, 1974; *Dubiecki M.* Młodzież polska w uniwersytecie Kijowskim przed r. 1863. – Kijów, 1902; *Łowowski P., Młynarski Z.* Rosjanie, białorusini y ukraincy w powstaniu styczniowym. – Wrocław, 1963.
2. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 295.
3. Цит. за: *Шпорлюк Р.* Комунізм і націоналізм. – К.: Основи. – С. 151.
4. *Націоналізм: Антологія*. – К., 2000. – С. 42.
5. *Там само*. – С. 43–44.
6. *Там само*. – С. 44–45.
7. *Гердер И.* Избранные сочинения / Сост. В. М. Журминский. – М.; Л., 1959.
8. *Мыльникова А. С.* Культура и национальное самозидание в эпоху Возрождения // *Сов. славяноведение*. – 1974. – № 4. – С. 75–76; *Формирование нации в Центральной и*

- Юго-Восточной Европе. – М., 1980.
9. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм. – К.: Таксон, 2003. – С. 17.
  10. Там само. – С. 58–59.
  11. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. – К., 1998. – С. 261–262.
  12. Там само. – С. 285–286.
  13. Белинский В. Полн. собр. соч. – М., 1954. – Т. 5. – С. 177; М., 1955. – Т. 7. – С. 64–65.
  14. Грицак Я. Нариси історії України. Формування модерної української нації. XIX–XX ст. – К., 1996. – С. 49.
  15. Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2000 – Т. 5, кн. 1. – С. 207.
  16. Там само.
  17. Історія Української РСР: У 8 т. – К., 1978. – Т. 3. – С. 195.
  18. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 г. – СПб., 1829. – С. 195; Рибалка І. К. Історія Української РСР. – К., 1990. – С. 324.
  19. Драгоманов М. Народні школи. – Житомир, 1997. – С. 87.
  20. Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1990. – Т. 3. – С. 76.
  21. Там само. – Т. 1. – С. 389–390.
  22. Там само. – С. 390.
  23. Там само. – С. 288–289.
  24. Там само. – С. 264–265, 268.
  25. Там само. – Т. 3. – С. 309.
  26. Зайончковський Г. А. Кирило-Мефодієвське об'єднання (1846–1847). – М., 1959.
  27. Там само. – С. 118.
  28. Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 3. – С. 307, 311.
  29. Миллер А. И. «Український вопрос» в політике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – С. 58.
  30. Драгоманов М. П. Два учителі. – Л., 1902. – С. 48–49.
  31. Жураковский Г. Е. Из истории просвещения в дореволюционной России. – М., 1978. – С. 101–102.
  32. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: В 2 т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 156.
  33. Там само. – С. 40–41.
  34. Познянский Б. С. Воспоминание // Укр. жизнь. – 1913. – Кн. 2. – С. 15; Кн. 3. – С. 19.
  35. Чехов В. Народное образование в России в 60-е гг. XIX в. – М., 1912. – С. 26.
  36. Драгоманов М. Народні школи. – С. 20.
  37. ДАРФ у Москві, ф. 109–1 експ., оп. 1862, спр. 230, ч. 2, арк. 128.
  38. Миллер А. И. Указ. соч. – С. 128–129.
  39. Катков М. Н. Собрание статей по польскому вопросу. – М., 1887. – Вып. 2. – С. 706.
  40. ДАРФ у Москві, ф. 103–1 експ., оп. 1862, спр. 320, ч. 38 (1), арк. 71–72.
  41. Дей О. Г. Книга і друкарство на Україні з 60-х років XIX ст. до Великого Жовтня // Книга і друкарство на Україні. – К., 1964. – С. 134.
  42. Див.: Миллер А. И. Указ. соч. – С. 135–136.

SUMMARY

The article deals with the problem of the enlightenment activity of the Ukrainian liberation movement participants, the activity that was one of the theoretical foundations of the national-liberation struggle of the 1840–1860's years in Ukraine.